

ANUARIO DE ESTUDIOS MEDIEVALES
44/2, julio-diciembre de 2014, pp. 1025-1040
ISSN 0066-5061

NOTAS BIBLIOGRÁFICAS

Anna ALBERNI, Lola BADIA, Lluís CIFUENTES, Alexander FIDORA (eds.), *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lull i Eiximenis. Estudis ICREA sobre vernacularització*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012, 404 pp. (Textos i Estudis de Cultura Catalana; 170). ISBN 978-84-9883-430-7.

Dinou articles en català, anglès, italià, castellà i francès estudien la participació progressiva de les llengües vernacles en la difusió i producció del saber, a cavall dels períodes medieval i modern, analitzant específicament el cas català en un marc europeu. La precocitat de Ramon Llull, Arnau de Vilanova o Francesc Eiximenis, l'impuls de la traducció al segle XIV, la coexistència de les tres llengües sàvies (llatí, àrab, hebreu) i els lligams culturals amb altres dominis lingüístics (occità, francès, italià, castellà) converteixen la Corona d'Aragó en un escenari privilegiat d'aquest procés. L'obra i les estratègies lingüístiques de Ramon Llull demostren que la "filosofia vernacla", d'autor laic per a lectors laics, no es redueix a una simplificació divulgativa del saber universitari, del centre a la perifèria, sinó que planteja temàtiques noves, una orientació pràctica i formes d'expressió innovadores (Michela Pereira). L'àmplia difusió impresa de textos i comentaris lul·lians o pseudolul·lians arreu d'Europa entre 1480 i 1520 està estretament lligada amb institucions acadèmiques, centres universitaris i cercles humanístics i erasmistes (Alejandro Coroleu). A diferència de Llull, Arnau de Vilanova estintola els seus escrits religiosos sobre l'autoritat de textos bíblics, teològics i profètics que ell mateix tradueix per primera vegada, així com també practica l'autotraducció (Jaume Mensa). Les obres alquímiques atribuïdes a Vilanova circulen en traduccions occitanes i franceses escassament intervencionistes (Antoine Calvet), mentre que les tècniques habituals d'adaptació a l'horitzó cultural del públic laic es constaten en l'autotraducció llatí-francès que Nicole Oresme practica en les seves refutacions de l'astrologia judiciària (Stefano Rapisarda). Francesc Eiximenis entrellaça la història del món urbà amb la *translatio studii et imperii* (Xavier Renedo). Els *Miracles de la Verge* de la Catedral de Barcelona, excepcionals en una tradició de prosa llatina, es poden vincular documentalment amb una iniciativa caritativa (David Barnett), com també es poden documentar les vies de difusió literària entre les corts de França i Catalunya (Lluís Cabré i Montserrat Ferrer). La importància de l'hebreu en l'espai occitanocatalà s'evidencia en camps tan diversos com la màgia (Sebastià Giral), la primera traducció hebrea dels quatre evangelis, a partir d'un model català (Harvey Hames), la controvèrsia religiosa de Ramon Martí (Marco Pedretti), la traducció catalana de l'*Econòmica* de Brison (Jaume Riera), la difusió d'un text filosòfic de sant Vicent Ferrer (Alexander Fidora i Mauro Zonta) i els textos i glossaris medicofarmacològics (Maria Sofia Corradini, Bertha M. Gutiérrez Rodilla, Carmen Caballero Navas). Les dues traduccions catalanes de la *Chirurgia* de Teodorico Borgognoni a càrrec de Guillem Corretger i Bernat de Berri-

ac (Michael McVaugh), les tres italianes de la *Chirurgia* de Ruggero da Parma (Ilaria Zamuner) i l'evolució del comentari científic en llengua anglesa entre els segles XV i XVI (Irma Taavitsainen) completen el volum.

FRANCESC J. GÓMEZ
Universitat Autònoma de Barcelona

Antoni BIOSCA I BAS, *Historia de José y Asenet. Edición crítica y traducción de la primera versión latina*, Madrid, CSIC, 2012, 184 pp. (Colección Nueva Roma; 37). ISBN 978-84-0009-511-6.

El presente libro constituye una excelente muestra de transversalidad y de la necesidad ineludible de interdisciplinariedad a la hora de abordar determinados trabajos filológicos. La historia de José y de su esposa Asenet es una historia menor y de carácter apócrifo, vista desde la perspectiva de la ortodoxia judeo-cristiana. No es otra cosa que una ampliación piadosa de la breve referencia que hace el Génesis 41, 45-52 al matrimonio de José con Asenet, hija de Putifar, y al nacimiento de los dos hijos del matrimonio, Manasés y Efraím. Pero aun así, esconde una enorme complejidad filológica, que exige al editor no sólo tener conocimiento de la historia del texto latino, el que se edita y traduce, sino también de la historia del texto griego que ha servido de base a aquél, así como de todos los antecedentes hebreos y árabes. Un trabajo de tal complejidad requiere un contexto especial de desarrollo que encuentra su lugar natural en el ámbito del grupo de investigación *Islamolatina*, del que forma parte el profesor Antoni Biosca. Pues, si bien el texto griego original fue redactado a comienzos de la era cristiana en Egipto y dentro del ámbito de alguna de las comunidades judías allí existentes; a partir de él se hicieron traducciones a diversas lenguas, aunque las primeras versiones latinas no aparecen antes del siglo XII. Obviamente, el establecimiento del texto de la primera versión latina requiere la identificación del texto griego que le ha servido de base, lo que supone, colateralmente, que para realizar la edición del texto latino se tenga que realizar un estudio (y en la práctica una edición) de los manuscritos de la versión griega. Una vez superada esta fase, el autor procede al estudio del texto latino, tomando como punto de referencia remoto la edición de Pierre Batiffol (muy limitada al basarse sólo en dos manuscritos) y la más reciente de la segunda versión latina a cargo de Uta Barbara Fink, que corrige y mejora al establecer que del texto latino existen tres versiones diferentes y no dos como proponía Fink. Asimismo, Antoni Biosca realiza un estudio sobre el título, lugar y autoría de esta versión, que se liga de forma especulativa con la figura del franciscano Roberto Grosseteste. En el apartado dedicado al estudio de los manuscritos y con la vista puesta en ordenar y sistematizar una situación heredada que complicaba el manejo de las propias ediciones procede acertadamente a realizar un cambio en la denominación de los manuscritos, atendiendo a la metodología establecida de forma general. Al estudio introductorio sigue la edición del texto latino con amplio aparato crítico y una muy buena traducción acompañada de excelentes notas explicativas e ilus-

trativas que se sirven en abundancia del texto griego para aclarar el sentido de la traducción en aquellos casos en que la lengua de destino por sí misma no permite recoger la totalidad significativa del texto latino.

PERE J. QUETGLAS
IRCVM-Universitat de Barcelona

Dolors DOMINGO, *Una frontera interior. Montgai i Butsènit a l'edat mitjana*, Lleida, Pagès, 2014, 222 pp. (Col·lecció Comtat d'Urgell; 12). ISBN 978-84-8409-635-1.

La investigació de Dolors Domingo publicada sota el títol *Una frontera interior. Montgai i Butsènit a l'edat mitjana* es caracteritza per un treball curós, minuciós i constant. Certament, aquests tres adjectius defineixen prou bé el caràcter de la Dolors, però alhora han de servir d'exemple per les noves fornades d'investigadors, massa emmirallats en la tecnologia i poc atents als detalls de la recerca de camp (si se'm permet l'expressió).

Pel lector, el títol del llibre és engrescador *Una frontera interior. Montgai i Butsènit*. Llegit fins aquí hom pot imaginar que hi ha una confusió de l'autora, però la clau del títol és *a l'edat mitjana*. La visió "presentista" del passat és omnipresent en la societat en què vivim. Habitualment es tendeix a explicar amb massa frivolitat la configuració del paisatge medieval, passant per alt un concepte important per entendre el territori català en l'Edat Mitjana, la fragmentació jurisdiccional. Bé que és cert que en l'actualitat Montgai i Butsènit són el mateix municipi, a l'Edat Mitjana, ambdós vil·les s'ubicaren en jurisdiccions diverses, per una banda, a l'alta Edat Mitjana Montgai s'integrava en el comtat de Barcelona i, per altra banda, Butsènit en el comtat d'Urgell. A la baixa Edat Mitjana Butsènit va caure en la jurisdicció de l'Abadia de Poblet i Montgai va fluctuar des de la pertinença a la corona a ser propietat de diversos infants reials i finalment ser alienada a particulars. L'estudi de la Dolors Domingo exemplifica la fragmentació jurisdiccional de la Catalunya medieval, i alhora posa de relleu les disputes pel control territorial del rei, la noblesa i l'església. Així doncs, les fronteres no només marcaven el límit entre civilitzacions, sinó que dins un mateix context cultural, separaven els territoris d'acord amb la seva jurisdicció.

El plantejament de la investigació de Dolors Domingo es basa en una anàlisi multidisciplinària de les diverses fonts històriques que disposa: buidatge de la documentació àrabe i llatina, recerca arqueològica, buidatge de la cartografia històrica, buidatge toponomàstic i enquestes etnogràfiques. Tot plegat ho ha conjuminat en l'atent treball de camp realitzat tant en el terme actual de Montgai i Butsènit, com en els termes veïns (destacant Cubells). Aquesta metodologia li ha permès dissenyar un guió engrescador de la recerca, tot començant amb la romanització, la tardantiguitat, l'alta Edat Mitjana, fins arribar a la baixa Edat Mitjana. L'organització cronològica de la recerca permet al lector conèixer el pas, en l'àmbit d'estudi, de l'època romana, a l'Edat Mitjana des de la petja andalusina a la fi de la guerra civil del segle XV. Així doncs, ressaltem com el Butsènit (*burj* o torre en àrab) i el Montgai islàmics organitzaren l'àmbit central de la vall del Sió, un espai apte pel conreu i les

pastures, i alhora un nus de comunicació entre la medina de Balaguer i les fortaleses d'Agramunt i Guissona. No fou casual, doncs, que el 1050, després del pacte entre al-Muzàfar, rei de la taifa de Lleida, i Ramon Berenguer I, comte de Barcelona, aquest últim demanés incorporar al seu domini aquest espai central a cavall de la vall del Sió i de l'aiguabarreig entre els rius Noguera Pallaresa i Segre. Aquest territori que té com a nuclis Camarasa, Cubells i després Montgai, que sorgeix en el flac sud del territori cubellès, en el segle XIII constituirà una batllia reial i al XIV s'inclourà a la Terra del Marquesat de Tortosa en la diòcesi d'Urgell. El recorregut de Montgai durant la baixa Edat Mitjana ve marcat pels reptes de consolidar-se com a vila, tot aplegant i concentrant població, i sobrevivint al joc d'intercanvis jurisdiccionals, de càrregues fiscals, i a la gestió de l'important deute acumulat pel comú i la Terra del Marquesat, que s'accentua a mesura que avancen les centúries de la baixa Edat Mitjana.

És interessant assenyalar la delimitació territorial de la recerca, focalitzada en l'àmbit estrictament local del municipi de Montgai. Això no és pas un demèrit, ans al contrari tal i com nota Flocel Sabaté en el pròleg de la publicació que ressenyem, *l'espai local esdevé un territori viscut, el receptable on té lloc la història real, la que visqueren els homes i les dones en un determinat moment del curs de la humanitat*. Per tant, la història local científica que defuig de les llegendes i els mites, mereix tota l'atenció de la historiografia. Això és prou visible tant amb la metodologia de recerca emprada com en l'atenció vers el context territorial de la Corona d'Aragó.

Finalment, cal dir que aquesta recerca es comptabilitza com la dotzena publicació de recerca que acull la Col·lecció Comtat d'Urgell impulsada per la Universitat de Lleida, una col·lecció pensada per publicar obres específiques a l'entorn del comtat d'Urgell.

JESÚS BRUFAL I SUCARRAT
Universitat de Lleida

Esther LÓPEZ OJEDA (coord.), *1212, un año, un reinado, un tiempo de despegue. XXIII Semana de Estudios Medievales (Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2012)*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2013, 377 pp. ISBN 978-84-9960-045-1.

Este volumen recoge las once ponencias presentadas en la *XXIII Semana de Estudios Medievales de Nájera*, organizada por la Asociación de Amigos de la Historia Najerillense. Aprovechando el octavo centenario de la batalla de las Navas de Tolosa, el tema del encuentro gira alrededor de las transformaciones producidas en torno al año 1212 en la política y las instituciones del reino de Castilla y en la Cristiandad occidental.

Yendo aproximadamente de lo más amplio a lo más concreto, los estudios van analizando algunos de los cambios que cristalizan o comienzan a fraguarse en el paso del siglo XII al XIII. Las instituciones feudales y los conceptos de señorío e imperio corresponden a Carlos Estepa, quien los analiza a través de un recorrido por los principales conflictos entre los reinos europeos. A continuación, José Ángel García de Cortázar trata el refuerzo de la institucionalización y centralización de la Iglesia,

en tiempos de Inocencio III, destacando el impulso que da este pontífice a las reformas iniciadas un siglo antes. Paralelamente, la monarquía castellana busca reforzar su posición tras la larga minoría de Alfonso VIII, para lo que se intenta construir una imagen sólida del rey en la documentación cancilleresca y en las crónicas, aspectos desgranados por Javier García Turza.

Un repaso por la situación política de los reinos cristianos peninsulares corre a cargo de Inés Calderón Medina, quien atiende tanto a sus circunstancias internas, como a las complejas relaciones entre ellos. Amplía el caso castellano Francisco Ruiz Gómez, abordando algunas cuestiones fronterizas y militares del reinado de Alfonso VIII, con especial atención a la campaña de las Navas de Tolosa. Francisco García Fitz repasa el amplio eco que tuvo este acontecimiento en la crónica inmediatamente posterior de los reinos cristianos y musulmanes del entorno europeo y mediterráneo.

La situación posterior del territorio riojano se configura en buena medida en estos años, cuando se traza una frontera estable entre Castilla y Navarra, de lo que se ocupa Ignacio Álvarez Borge, sin dejar de lado la importancia de los monasterios, la nobleza y las villas reales. Carlos de Ayala Martínez aborda las transformaciones de la iglesia castellana en la que inciden algunas circunstancias comunes a todo el Occidente como la centralización impulsada por Roma, las nuevas órdenes religiosas y la modificación de las relaciones con el poder político, al tiempo que otras más particulares castellanas como la presencia de la idea de cruzada.

La monarquía castellana durante este reinado se vale de diversas herramientas ideológicas, territoriales e institucionales que le sirven para reforzar su autoridad, lo que analiza Pascual Martínez Sopena. A partir de la documentación de varios monasterios de la frontera castellano-leonesa, José María Santamaría Luengos acomete el estudio de algunos aspectos agrarios del reinado, como son las innovaciones técnicas, el uso del agua o la presencia de la moneda en los intercambios. Por último, Raquel Alonso Álvarez se detiene en la perduración de una determinada imagen de Alfonso VIII a través del Monasterio de las Huelgas como espacio de legitimación dinástica y de recuerdo de un reinado y de un año, 1212.

LUIS ARAUS BALLESTEROS
Universidad de Valladolid

Elvis MALLORQUÍ (ed.), *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Galligants (911-1300)*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera, 2013, 960 pp. (Col·lecció Diplomataris; 64-65). ISBN 978-84-9975-391-1 (o.c.).

Mai no glosarem prou la importància que la Fundació Noguera té en la recuperació i conservació del nostre patrimoni cultural, especialment pel que fa a la documentació. Dins d'aquesta mateixa línia, doncs, hem de celebrar la publicació de la *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Galligants* a cura d'Elvis Mallorquí. L'autor ja presenta una experiència notable en el tema a través de publicacions prèvies relatives al monestir de Sant Miquel de les Cruïlles i de Sant Mateu de Motnegre, entre d'altres. Els dos volums dedicats a Galligants presenten, com és de consuetud en les publicacions documentals de la Fundació Noguera, un estudi del fons documental, la seva

descripció i els seus avatars històrics, seguit d'un estudi sobre la situació del monestir, dels seu patrimoni territorial, de les vicissituds històriques referents a la seva fundació i al seu esdevenir en el temps, així com dels monjos i servents que l'habitaren en les diferents etapes de la seva història i de les tasques específiques que s'hi executaven lligades a la vida monacal i quotidiana.

Després d'aquesta part introductòria, sempre necessària i sempre útil, s'editen 542 diplomes lligats al monestir de Sant Pere, datats entre l'any 911 i el 1300. La distribució cronològica reflecteix, com sol succeir, un decantament numèric cap al segle tretze, de forma que 380 del 542 diplomes corresponen a aquest segle. L'obra es completa amb dos índexs, un antroponímic i un altre toponímic, que potencien la utilitat del treball ja que permeten aprofitar-lo des de perspectives molt diverses, i amb la pertinent bibliografia. L'edició està feta seguint les normes de transcripció habituals tant pel que fa a la presentació dels documents com a la utilització dels formats de lletra i signes de puntuació i ordenació. Val a dir que, pel que fa a la selecció dels documents, l'autor s'ha decidit per adoptar un criteri comprensiu que li ha permès incloure tots els documents que recullen petites donacions a Sant Pere així com aquells en què apareixen habitants del burg de Sant Pere de Galligants. Dissortadament, i això ho diem des del punt de vista dels que ens dediquem a treballar amb documents, en aquests últims casos l'editor ha optat per no oferir el text de tot el document, sinó que es limita a reproduir el tros en què apareixen els termes indicats. Això suposa un entrebanc ja que ens priva de tenir a l'abast documents complets; és cert que sovint aquests documents han estat editats en d'altres ocasions i, per tant, hom els pot trobar amb més o menys facilitat, però hi ha casos en què això no és així i perdem l'ocasió d'avançar en l'edició i el coneixement del nostre corpus documental. Som conscients de les dificultats de fer el que demanem (augment de l'extensió de les obres publicades, per exemple), però avui en dia amb el mitjàns de què disposem no hauria de ser una dificultat insalvable. D'altra banda i dit sigui de passada, el recurs més o menys sistemàtic a la utilització d'edicions prèvies fa que ens vegem privats de la possibilitat de comptar amb noves lectures, confirmatives o discordants; però això ja és tota una altra qüestió.

PERE J. QUETGLAS
IRCVN-Universitat de Barcelona

Inés MONTEIRA ARIAS, Ana Belén MUÑOZ MARTÍNEZ, Fernando VILLASEÑOR SEBASTIÁN (eds.), *Relegados al margen. Marginalidad y espacios marginales en la cultura medieval*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2009, 272 pp. (Biblioteca de historia del arte; 12). ISBN 978-84-00-08735-7.

Una modélica obra colectiva que gira en torno al concepto de marginalidad –personas y colectivos, tiempos, espacios, textos, construcciones, imágenes y ornatos– en la Edad Media peninsular. Con mayor atención hacia los hilvanos artísticos e iconográficos, varios especialistas de absoluta fiabilidad pasan revista, con el mayor rigor, a temas puntuales que apuestan por trazar un sano ejercicio de multidisciplinariedad, barajando en el mismo mazo asuntos que afectan a la historia social y de género, la filología y la arqueología, pintando palo en historia del arte (el volumen reúne

las diferentes aportaciones registradas en el coloquio internacional organizado por el *Grupo de Investigación de Historia del Arte, Imagen y Patrimonio Artístico*, celebrado en el Instituto de Historia del CSIC en Madrid los días 7, 8 y 9 de marzo de 2007).

En *El hombre y el espacio*, Cyrille Aillet analiza las golosas glosas árabes en los manuscritos visigóticos, Fernando Arce Sáinz pasa revista a la arquitectura cristiana en Al-Andalus, Francisco Moreno Martín se centra en el caso de Melque, Inmaculada Pérez Martín estudia los textos matemáticos de Bizancio y Adeline Rucquoi repasa el concepto de campo como amplio territorio frecuentado por rústicos, guerreros, cazadores y eremitas, sus resonancias agrarias, bélicas y sus vericuetos terroríficos.

En *Figuras y colectivos al margen*, Cristina Segura analiza el papel de las mujeres medievales, entre la cultura doméstica y la intelectual; Fernando Villaseñor Sebastián establece un sugestivo prontuario de procaces exhibicionistas; Claudio Lange retoma el particular en relación con los templos románicos y una arriesgada clave anti-islámica; Inés Monteiro Arias analiza un iconograma tan apasionante como el de las cabezas cortadas –de agarena parentela– en el contexto del románico hispano y José Gaspar Birlenga Trigueros deslinda las mojoneras del sensualismo medieval.

En la tercera sección, dedicada al *Arte en el margen y representación del marginado*, Miguel Larrañaga Zulueta estudia algunas “narraciones” tardorrománicas en tierras segovianas interpretadas en clave feudal; Ana Belén Muñoz Martínez pone el punto de mira en la iconografía de los pobres y enfermos bíblicos (Job, el pobre Lázaro, el paralítico de Betesda y el ciego de nacimiento o los diez leprosos); Fernando Gutiérrez Baños reflexiona a conciencia sobre la imagen de los marginados en la pintura del gótico lineal hispano; Wifredo Rincón García glosa las imágenes sobre la *charitas* cristiana en el gótico; Lucía Lahoz aborda la representación de marginados y proscritos en la portada del Juicio Final de la catedral de Tudela y algunos sepulcros góticos castellano-leoneses; David Chao se centra en las manifestaciones tardogóticas hispano-lusas; Junko Kume pasa revista a la jerarquización de la ilustración mozárabe y Patricia Sela del Pozo Coll a la iconografía de las hostias eucarísticas en la pintura del siglo XV.

Una sabrosa y succulenta tajada apta para todos los especialistas.

JOSÉ LUIS HERNANDO GARRIDO
UNED-Centro Asociado de Zamora

Diana OLIVARES MARTÍNEZ, *Alonso de Burgos y la arquitectura castellana en el siglo XV. Los obispos y la promoción artística en la Baja Edad Media*, Madrid, La Ergástula, 2013, 210 pp. ISBN- 978-84-940515-7-9.

El libro de Diana Olivares Martínez es el resultado enriquecido del trabajo final de máster que la estudiosa realizó en la Universidad Autónoma de Madrid y que alcanzó el galardón de su publicación. El libro plantea el estudio de la promoción artística del obispo Alonso de Burgos, un prelado de alta alcurnia, cercano a la corte, que presidió las sedes episcopales de Córdoba, Cuenca y Palencia, y que en sus 84 años de vida dedicó gran parte de sus esfuerzos vitales y económicos al arte y la cultura. Pero la monografía traspasa los límites de la biografía, puesto que a través del método comparativo analiza la promoción artística de otros importantes prelados

del siglo XV como Pablo de Santa María, Alonso de Cartagena, Luis de Acuña, Gil de Albornoz y Sancho de Rojas. La elección de estos personajes como precedentes o contemporáneos de Alonso de Burgos permite analizar hasta qué punto se puede hablar de un perfil de obispo promotor y de las características que le definen. Pero a la vez la monografía actualiza y traza un recorrido por significativas obras de arquitectura, pintura, escultura, orfebrería, miniatura o textiles encargadas por estos preladados, en muchos casos a grandes maestros, en territorios como Burgos, Toledo, Palencia o Valladolid, entre otras ciudades. Dentro de este estudio de la promoción artística es especial el tratamiento que desarrolla de la arquitectura en el territorio castellano, y sobre todo de las construcciones universitarias bajomedievales. El estudio del colegio de San Gregorio en Valladolid es uno de los capítulos principales del libro y al que dedica una especial atención como el más espléndido colegio universitario tardogótico.

Uno de los elementos que destacan de esta monografía es el enfoque que ha marcado la autora para estudiar la promoción artística castellana, puesto que, como se reconoce en la introducción, desde un punto de vista historiográfico ha analizado la trayectoria de Alonso de Burgos a lo largo de su vida, traspasando sus límites y ampliando el horizonte de investigación. Como colofón plantea unas conclusiones donde reflexiona sobre la labor de los promotores artísticos, compara a unos preladados con otros, redefine sus encargos, especialmente las capillas funerarias que se construyeron, los valores que pretendieron exaltar con sus obras los eclesiásticos y los compara con otros promotores, las fuentes de financiación con las que contaron, como también las novedades estilísticas y artísticas que aportaron con dichos encargos.

La publicación se caracteriza por una rica bibliografía, por la amplitud del enfoque y el cuidado en el desarrollo argumental dedicado a Alonso de Burgos y al mecenazgo eclesiástico en el siglo XV castellano, a la arquitectura universitaria castellana dentro del contexto edilicio europeo y al colegio de San Gregorio de Valladolid. Es un trabajo bien escrito, de lectura ágil, que cuenta además con un índice toponímico y onomástico, facilitando así tanto al investigador como al interesado en el arte su lectura y profundización en el tema.

MATILDE MIQUEL JUAN
Universidad Complutense de Madrid

Georges PON, Jean CABANOT (eds.), *Chartes et documents hagiographiques de l'abbaye de Saint-Sever (Landes), 988-1359*, 2 vols., Dax, Comité d'Études sur l'histoire et l'art de la Gascogne, 2010, 1139 pp. ISBN 978-2-9501584-8-2.

Desde mediados del siglo IX el territorio gascón asiste a una organización de poderes territoriales que al cabo de dos siglos lo convierten en un sólido y fuerte principado territorial. En este contexto los monasterios que emergen en su territorio, como el caso de la abadía de Saint Sever fundada en 988, son representaciones de ese poder territorial naciente, la dinastía de los condes de Gascuña, que se ven directamente favorecidos por la autoridad política adquiriendo en muy poco tiempo un destacable poder político y económico.

El culto a San Severo, mártir del siglo IV que no figura en el martirologio de Usuardo, tuvo en la Gascuña una localización geográfica bien precisa que lo enraíza

en la historia de esa iglesia local y regional de la cual estos personajes venerados se erigen como protectores. Pero además estos santos patronos pasan a convertirse no sólo en elementos importantes para el desarrollo del núcleo monástico sino también en piezas fundamentales para la emergencia de un núcleo de poblamiento.

Esta obra presentada en dos volúmenes y que desde luego constituye una importante aportación científica, viene a añadirse a la larga lista de ese ambicioso proyecto cuyos orígenes se remontan ya al siglo pasado y cuyo objetivo es la edición de fuentes. No cabe duda que el proyecto de Georges Pon y Jean Cabanot de recopilar, editar y analizar críticamente toda la documentación conservada relacionada con la abadía de Saint Sever permitirá poner las bases científicas de futuros trabajos acometidos por historiadores.

El trabajo, de una gran solidez y rica aportación intelectual, presenta una estructura interna ordenada y completa. Así en primer lugar, los autores trazan un magnífico recorrido histórico desde el periodo fundacional hasta los siglos finales de la Edad Media, donde se aprecia la evolución de la abadía benedictina desde un momento inicial de creciente prestigio y poder hasta la decadencia política, social y económica que inicia en el siglo XIII. Al mismo tiempo las actas diplomáticas permiten al lector entrar en la intimidad del claustro y conocer las relaciones entre el abad y la comunidad monástica y sus figuras más destacadas. En segundo término G. Pon y J. Cabanot proceden a presentar la documentación editada, haciendo especial mención al estado de los fondos que se vieron sometidos a los desastres y peligros, al igual que la mayor parte de las riquezas y archivos de la Gascuña, sobre todo a partir del siglo XVI con las luchas entre protestantes y católicos. En el caso de la abadía de Saint Sever la figura del monje Dom Du Buisson fue el hito historiográfico fundamental pues ejerció una memorable tarea de recopilación de los fondos documentales que no se habían perdido en las guerras de religión. De este modo, siguiendo la huella del primer historiador de la abadía y con la intención de reconstruir la historia de la misma, los autores proporcionan al lector todos los textos necesarios vinculados a esta fundación religiosa (vidas de santos, obituarios, actas, registros pontificales...). Un inmenso panorama documental abastecido no sólo por los fondos archivísticos de la abadía, actualmente conservados en el Archivo Departamental de las Landas, sino que se completa con documentos procedentes del Archivo Nacional de Francia, Biblioteca Nacional e incluso fondos pontificales y archivos ingleses. Un amplio dossier presentado de modo exhaustivo, con su trayectoria histórica y estado de conservación, analizado diplomáticamente y editado siguiendo una premisa fundamental: hacer comprensible el texto al lector y por lo tanto otorgarle el sentido.

Como hemos señalado este título constituye una aportación científica de gran interés para el panorama historiográfico francés. Sin lugar a dudas, la edición de fuentes ayuda a un mejor conocimiento de la historia, en particular de esta abadía medieval gascona, de su proyección económica y sociocultural así como de su organización interna o de su implicación en las diversas coyunturas históricas. Los documentos editados permiten a partir de ahora a los historiadores abordar nuevas cuestiones, muchos terrenos inexplorados y áreas que esperan a investigadores con espíritu crítico y conocimiento de las fuentes para ser exploradas.

ÁNGELES GARCÍA DE LA BORBOLLA
Universidad de Navarra

Pere PUIG I USTRELL, Vicenç RUIZ I GÓMEZ, Joan SOLER I JIMÉNEZ, Alan CAPELLADES I RIERA (eds.), *Diplomatari de Sant Pere d'Ègara i Santa Maria de Terrassa, 1203-1291*, Barcelona, Fundació Noguera - Lleida, Pagès, 2013, 592 pp. (Col·lecció Diplomatari; 63). ISBN 978-84-9975-326-3.

El present volum dona continuïtat al *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara, Terrassa, 958-1207*, que sortí a la llum l'any 2001 i fou ressenyat en aquesta mateixa revista per la Dra. Josefina Mutgé (AEM 35/1, p. 460). Mentre que el primer volum consta de 222 documents editats, en aquesta ocasió comptem amb un total de 243 documents.

El fet que el primer document d'aquest volum dati de 1203 i no de 1208, com s'esperaria, respon a la troballa d'un pergami al fons patrimonial de Can Comromines de Sant Miquel de Toudell que data d'aquest any. El segon document és ja de 1208. La data de finalització és una tria convencional: el 1291 és l'any en què se situa la mort del rei Jaume II i en què el nou notari, Pere Folquer, decidí prescindir definitivament de la denominació de Sant Pere d'Ègara per parlar de Sant Pere de Terrassa.

El llibre s'inicia amb un estudi històric i diplomàtic molt acurat que ressegueix l'evolució de l'escripció al notariat de Terrassa, el seguit d'esglésies dependents del monestir de Santa Maria, i la gestió del patrimoni de Sant Pere i Santa Maria. Al final d'aquest estudi es pot trobar una llista, ordenada alfabèticament, dels escriptors i notaris que apareixen als documents editats. Segueix a aquest apartat un estudi arxivístic detallat i documentat sobre el diplomatari publicat. Finalment, una breu introducció, on s'exposen els criteris d'edició i les fonts, dona pas als 243 documents editats.

Tal com estem avesats als volums d'aquesta col·lecció, l'edició de cada document consta del número d'ordre corresponent, la data, el regest, l'aparat de referències documentals i bibliogràfiques, un comentari introductori –si escau– que exposa alguns problemes del text, la transcripció del document i, finalment, l'aparat crític i les notes al text. Els regestos són generalment força extensos i narratius. Quant a la tipologia documental, predominen les donacions i les compravendes i, en menor grau, els deutes, els establiments i els reconeixements.

Com en el primer volum, dos índexs posen fi al present llibre: el primer és un índex antroponímic i toponímic; i el segon és un índex *rerum*, que relaciona un seguit de conceptes útils per als diferents camps de la historiografia medieval.

Es tracta, en definitiva, d'una edició rigorosa i documentada, en perfecta consonància amb el primer volum, si bé aquest segon llibre ha estat enriquit amb una col·lecció diplomàtica de diferents fons i de notes registrals procedents de llibres notariais. Tots dos volums constitueixen una eina indispensable per a l'estudi d'aquestes dues institucions eclesiàstiques.

ADELAIDA TEROL AMIGÓ
Universitat de Barcelona

Antoni RIERA I MELIS (coord.), *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2013, 300 pp. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; 94). ISBN 978-84-9965-180-4.

L'obra és el recull de tres articles entorn del tema del comerç de blat, les caresties i les polítiques annonàries a Catalunya entre els segles XIII i XV.

A més dels articles, destaca l'imprescindible pròleg signat pel coordinador del llibre, on es fa un meticulós repàs a la historiografia europea entorn de les caresties i les fams a l'Edat Mitjana des de començaments del s. XX fins a l'actualitat. A l'estudi es destaca el treball d'Ernest Labrousse qui, el 1944, va crear el model de la "crisi de tipus antic". Aquest model va ser utilitzat com a eina de treball per bona part de la historiografia fins els anys 90 del segle XX. Els primers que el van posar en qüestió van ser els historiadors anglosaxons, els quals van destacar el paper del mercat en les crisis, per sobre d'altres factors. La ruptura amb els vells paradigmes va obrir un nou camp de treball que es va enriquir amb obres com les d'Amartya Sen, autor d'un nou model d'anàlisi de les fams: el *entitlement approach*. La proposta de l'economista indi va ser recollida pels medievalistes i ha relançat els estudis sobre les fams en el nou segle a tota Europa.

Al primer article, també signat per Antoni Riera, s'examinen les caresties i fams a la Corona d'Aragó durant el segle XIII. L'estudi analitza, a través de documentació de cancelleria, l'origen, la durada i l'extensió geogràfica de les caresties, per concloure amb l'aparició de les primeres polítiques anticíclicues.

El segon article, signat per Montserrat Richou, analitza l'abastament privat de cereal de Barcelona durant els anys 70 del segle XIV, amb l'objectiu d'aclarir el paper dels proveïdors privats durant la carestia de 1373-1375. L'autora cerca qui eren aquests abastadors i quin era el seu pes dintre del procés de proveïment de blat de la ciutat.

L'últim article és un interessant treball signat per Pol Serrahima, qui investiga l'impacte de la política de la "Busca" en l'abastament de blat de Barcelona entre 1450 i el 1462. L'estudi examina el proveïment de blat a partir de diferents punts de vista que coincideixen amb les fonts utilitzades: les assegurances permeten conèixer els proveïdors i l'origen del blat; els llibres de comptes, la demanda; i la documentació municipal, permet esbrinar quin va ser el rol del dirigents municipals en el procés d'abastament.

En conclusió, es tracta d'un llibre que aporta, a més d'un interessant capítol historiogràfic, noves claus per comprendre un tema que ha ressorgit amb renovada força a tota Europa.

RAMÓN A. BANEGAS LÓPEZ
EUHT Sant Pol, Universitat de Girona

Joan TORT I DONADA (ed.), *De noms i de llocs. Miscel·lània d'homenatge a Albert Manent i Segimon*, Barcelona, Societat d'Onomàstica, 2011, 491 pp. ISSN 0213-4098.

El mes d'abril d'aquest any, ens va deixar l'escriptor, polític i estudiós polifacètic Albert Manent (1930-2014). Tres anys abans del seu traspàs, el 2011, es va publicar una nova obra de reconeixement i homenatge vers la seva persona. Ja abans d'aquesta sortí a la llum *Records d'ahir i d'avui. Homenatge a Albert Manent i Segimon amb motiu dels 70 anys* (2000) i *Amb reconeixement i de vós. Miscel·lània en homenatge a Albert Manent i Segimon amb motiu dels 75 anys* (2005). En aquesta tercera ocasió, es tracta d'un recull de treballs titulat *De noms i de llocs. Miscel·lània d'homenatge a Albert Manent i Segimon*, editat a cura de Joan Tort i Donada i amb el suport de la Diputació de Tarragona. La ingent i diversa obra escrita per Albert Manent, així com els seus quasi 20 anys de presidència de la Societat d'Onomàstica, feia evident la publicació, en forma d'homenatge, dels estudis que mostra el llibre esmentat.

A més dels tres escrits preliminars que introdueixen *De noms i de llocs*, hi ha quaranta-quatre contribucions dels més importants especialistes en toponímia i onomàstica dels Països Catalans, que en quasi cinc-centes pàgines evidencien la vitalitat i el bon moment que travessen els estudis de llocs i de noms. Lògicament, els treballs més nombrosos tenen com a referència Catalunya (19), però és també important el total que tracten noms i llocs del País Valencià (10), mentre que els de les Illes Balears és inferior (4). D'estudis que tenen com a objectiu tot el domini català també n'hi ha (5) i, fins i tot, d'altres que toquen igualment territori hispànic (3). Dos treballs tracten aspectes metodològics i, a la fi, una de les col·laboracions ret un sentit homenatge d'amistat al mestratge de l'homenatjat en aquesta miscel·lània.

Com ja s'exposa en la "Nota Preliminar del llibre", els articles recollits tracten diversos temes que es poden classificar, de manera general, en onomàstica i toponímia generals, onomàstica i toponímia històriques, lexicologia relacionada amb la toponímia, i anàlisis diacròniques i etimològiques. Altres escrits presenten una temàtica més concreta: cartografia històrica, onomàstica urbana, noms de casa, noms de retaules de carrer, paremiologia onomàstica, fitotoponímia i toponímia esotèrica. Restarien els dos treballs sobre qüestions teòriques ja esmentats i el d'homenatge a Albert Manent.

La llista dels autors és llarga i amb importants noms de l'àmbit català – molts, amics de Manent. Sense cap pretensió de distingir, en són exemple Josep M. Albaigès, Ramon Amigó, Fèlix Bruguera, Emili Casanova, Vicenç M. Rosselló, Xavier Terrado o Joan Veny, entre molts altres.

ADELAIDA TEROL AMIGÓ
Universitat de Barcelona

Franca VARALLO (dir.), *La ronde. Giostre, esercizi cavallereschi e loisir in Francia e Piemonte fra medioevo e ottocento. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Museo Storico dell'Arma di Cavalleria di Pinerolo, 15-17 giugno 2006*, Florencia, Leo S. Olschki, 2010, 274 pp. (Biblioteca del Archivum Romanicum. Serie I: Storia, Letteratura, Paleografia; 374). ISBN 978-88-222-6007-9.

El presente libro, nacido como las actas de un congreso que tuvo lugar en 2006, consta de diversos estudios. Estos ilustran los diferentes aspectos de las fiestas, celebraciones y entretenimientos cortesanos que, entre los siglos XIV y XIX, evolucionaron desde la caza, los torneos y las justas de tradición caballerescas medieval hasta sus distintas reinterpretaciones documentadas a lo largo de la Edad Moderna.

Los trabajos toman como caso de estudio las cortes del entorno del ducado de Saboya y la región del Piamonte, así como sus estrechas relaciones con el reino de Francia y la corte pontificia. Conviene subrayar, además, su enfoque sociopolítico, que sobrepasa la mera descripción y hace especial hincapié en el aspecto ideológico, artístico y propagandístico de unas costumbres cortesanas destinadas a legitimar y reforzar la posición de los linajes y dinastías reinantes. Los trabajos de este volumen muestran distintos modos en que dichos señores y príncipes mostraban públicamente, a través de su mecenazgo y su puesta en escena, su potencia económica y la adhesión de la sociedad política que participaba en las distintas actividades lúdicas, ceremoniales o festivas.

Los distintos trabajos se dividen en tres bloques temáticos principales. El primero de ellos gira en torno a los entretenimientos propios de las élites del área de estudio indicada, en época bajomedieval y moderna, así como de su papel en la creación de redes de clientelismo político y en la formación y educación de futuros nobles y reyes. Los cuatro trabajos incluidos conciben el juego, la práctica de los ejercicios de armas y la cultura renacentista y barroca como métodos para potenciar la formación de jóvenes príncipes y, también para plasmar las relaciones sociopolíticas de sus cortes.

El segundo bloque se centra en las distintas facetas de los espectáculos públicos, con tres estudios. Estos reflejan, por un lado, la evolución de los modelos de entradas o torneos bajomedievales hasta los juegos ecuestres, los desfiles y las alegorías mitológicas de la estética barroca de la contrarreforma. Por otro lado, se puede encontrar una clara tendencia a la reglamentación y clasificación de esta clase de eventos, orientados por la tratadística, los preceptos tridentinos y la moda barroca hacia una ejecución menos utilitaria y asociada a la guerra y más centrada en la puesta en escena del poder.

Los tres estudios de la tercera parte nos hablan del rol de los animales, tanto como bestias de monta o sujeto de estudio científico como en su papel de presa en las cacerías reales, verdaderos despliegues multitudinarios orientados a potenciar la imagen de poder y abundancia de la corte.

La parte final, formada por un solo estudio, habla de la pervivencia y recuperación de los valores, la estética y el espectáculo de la caballería a partir del siglo XIX. Avivado el interés por el Medioevo debido al triunfo estético del romanticismo, la nueva puesta en escena de los torneos y espectáculos caballerescos se relaciona con las necesidades de distintos grupos de poder político, que buscaron su legitimación en unos orígenes remotos e idealizados.

El volumen, provisto al final de un riguroso índice onomástico, constituye, partiendo de un ámbito geográfico limitado, un amplio retablo de las prácticas lúdicas caballerescas, de sus ideales éticos y estéticos y de la propaganda sociopolítica que desarrollaron las élites de la Italia centroseptentrional desde los siglos bajomedievales hasta el fin del Antiguo Régimen.

MARIO ORSI
Institución Milà i Fontanals, CSIC. Barcelona